

УДК 37.011.33(477.82) “19/20”

Мелешенко Алла

кандидат педагогічних наук, старший викладач
Житомирський державний університет ім. Івана Франка

**ВПЛИВ ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ РЕГІОНУ НА СТАНОВЛЕННЯ
ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ КІНЦЯ ХVІІІ –
ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Обґрунтовано сукупність положень, що складають теоретичні орієнтири дослідження історії вітчизняної єврейської початкової освіти. На основі аналізу архівних джерел, історичної та педагогічної літератури охарактеризовано єврейське шкільництво у структурі освіти Волині досліджуваного періоду. Розкрито вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва на Волині.

Ключові слова: єврейське шкільництво, Волинь, єврейські навчальні заклади, зміст, форми й методи єврейського навчання й виховання.

Мелешенко Алла

**ВЛИЯНИЕ ПОЛИКУЛЬТУРНОСТИ РЕГИОНА НА
СТАНОВЛЕНИЕ ЕВРЕЙСКОГО ШКОЛЬНОГО ДЕЛА НА ВОЛЫНИ
КОНЦА ХVІІІ – НАЧАЛА ХІХ ВЕКА**

Обосновано совокупность положений, составляющих теоретические исследования истории отечественного еврейского начального образования. На основе анализа архивных источников, исторической и педагогической литературы определено еврейское школьное дело в структуре образования Волыни в исследуемый период. Раскрыто влияние поликультурности

региона на становление еврейского школьного дела на Волыни конца XVIII - начала XIX века.

Ключевые слова: еврейское школьное дело, Волынь, еврейские учебные заведения, содержание, формы и методы еврейского обучения и воспитания.

Meleschenko Alla

**THE IMPACT OF MULTICULTURALISM IN THE REGION ON
THE DEVELOPMENT OF THE JEWISH SCHOOL SYSTEM IN
VOLYN LATE XVIII - EARLY XIX CENTURY**

Lays the theoretical foundations for the study of the history of the national Jewish primary education and reviews the current state of the problem. Based on the analysis of archival sources, historical and pedagogical literature, Jewish schooling in the structure of education in Volyn. The solved impact of multiculturalism in the region on the development of the Jewish school system in Volyn late XVIII - early XIX century.

Key words: Jewish schooling, Volyn province, Jewish educational institutions, content, forms and methods of Jewish education and upbringing.

Вдосконалення сучасної єврейської освіти зумовлює необхідність пошуку шляхів розвитку освіти євреїв на території багатонаціональної Волині, який відбувався під впливом освітньо-виховних традицій багатьох волинських етносів – росіян, українців, німців, поляків та ін. Сучасні педагогічні реалії потребують з одного боку, урахування етнокультурних чинників, а з іншого – створення умов для пізнання культури інших народів, виховання толерантних відносин між етнічними групами. Відтак, досвід системи єврейської освіти, яка, функціонуючи в умовах полікультурності Волині кінця XVIII – початку XIX ст., виявилася

національною за формою й духовною за змістом, може бути ефективно використаний сучасною педагогічною наукою і практикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що на різних етапах розвитку вітчизняної педагогічної науки і практики проблема становлення та розвитку єврейського шкільництва уперше розглянуто в працях І. Барсова, Л. Брамсона, М. Мукалова та ін. Проте в цих роботах увагу здебільшого звертали на загальні тенденції розвитку освіти. Політика ж царської Росії щодо освіти етнічних спільнот імперії висвітлена досить побіжно, виступаючи, по суті, одним із механізмів русифікації неросійських етносів. Освітні проблеми національних меншин волинського регіону досліджено і в роботах сучасних педагогів та істориків О. Борейка, О. Буравського, Л. Єршової, О. Костюк, Н. Кротік, М. Левківського, Н. Рудницької, Н. Сейко, Г. Шпиталенко та ін.

Мета статті – проаналізувати вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII – початку XIX століття. Надзвичайно тісними й давніми потрібно вважати на Волині польсько-єврейські культурні зв'язки. Відомо, що на території Волинської губернії польські освітні традиції нараховують уже кілька століть. Відтак, їх історико-педагогічний та етносоціальний аналіз є досить актуальним тому, що історія цих традицій – невід'ємна частина не лише історії шкільництва етнонаціональних меншин у великих поліетнічних організамах, але й історії України загалом.

Сучасні дослідники єврейської освіти «золотим віком» для євреїв Правобережної України називають XVIII ст., оскільки відомо, що уряд Речі Посполитої відзначався досить толерантним ставленням до представників єврейського етносу, надавши їм право внутрішньої самоорганізації та свободу пересування [10, с. 49]. Це, безперечно, впливало на освіту євреїв, зміст якої відображав національний єврейський

колорит і гарантував збереження національних традицій єврейського народу.

Традиційно прийнято вважати, що ситуація докорінно змінилася після входження Правобережної України до складу Російської імперії. Однак варто зазначити, що майже всю третину XIX ст. навіть у межах російського освітнього законодавства Правобережжя продовжувало жити за польськими освітніми традиціями. Відтак, і єврейське шкільництво зберігало своє національне обличчя. Цьому сприяла, зокрема, діяльність попечителя Віленського навчального округу А. Чарторийського й візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губернії Т. Чацького. З іменами цих видатних людей пов'язаний період інтенсивного розвитку волинської культури та шкільництва, зокрема єврейського. Наприклад, Т. Чацький розробив проект «Про стан освіти Волинської губернії», що складався з п'яти розділів: перші три з них характеризували стан навчання й виховання в кінці XVIII – на початку XIX століття, а четвертий і п'ятий розділи присвячено реформуванню освіти [6, с. 25]. Зрозуміло, що за нових ідеологічних вимог проект Т. Чацького щодо реформування єврейської освіти не міг бути реалізований у житті. Однак діяльність багатьох впливових культурних і державних діячів польського походження, навіть після входження Волині до складу Російської імперії, на певний час продовжила на волинській землі дію польських правових та освітніх традицій, що забезпечило й традиційний розвиток єврейського шкільництва. Проте після поразки польського повстання 1831 року асимілятивні процеси царського уряду, спрямовані насамперед на знищення національного польського шкільництва, поширилися також і на освіту інших етносів політично небезпечного регіону, зокрема євреїв.

Цілком очевидно, що найбільший уплив на розвиток єврейської початкової освіти мала російська культурна домінанта, яка виявлялася через активну русифікаторську політику Міністерства народної освіти.

Якщо в ставленні до інших етносів Російської імперії, наприклад, поляків, німців, чехів, царська влада не завжди керувалася принципами системного нівелювання етнічних особливостей цих народів, іноді послаблюючи ідеологічний тиск і навіть сприяючи їх розвитку економічно, то щодо єврейського народу російські можновладці практично завжди мали досить сталу думку. Зокрема, за висловом імператриці Катерини II, «найгірше, що дісталось Росії від Польщі, були євреї» [10, с. 49]. Яскравим вираженням цього ставлення стало, зокрема, введення в царській Росії «смуги осілості», яка, за висловом О. Рафальського, «на довгі десятиліття стала ланцюгом на шії єврейського народу» [10, с. 49].

Варто зазначити, що ще на початку XIX ст. російське самодержавство звернуло увагу на необхідність організації контролю над змістом єврейської освіти. Початок асимілятивних процесів було покладено новим «Положенням євреїв 1804 р.», яке, з одного боку, гарантувало недоторканість «юдейських установ», а з іншого – закріплювало право євреїв учити своїх дітей «у всіх російських народних училищах, гімназіях, університетах, а також у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв» [5, с. 120-121.]. Однак недоторканість «юдейських установ», якими були традиційні єврейські початкові школи – хедери, талмуд-тори, бет-мідраші та ін., на практиці виявилася консервацією всіх дидактичних і методичних недоліків єврейського шкільництва, яке з часом не змогло бути стартовим майданчиком для подальшого навчання єврейських дітей у закладах вищого типу, доступ до яких відкривало «Положення 1804 р.» Це дало поштовх до масштабного розвитку в краї світської єврейської освіти, але стало й одним із провладних кроків до асиміляції єврейського населення в християнську спільноту [11, с. 170]. Отже, представники єврейського етносу змушені були обирати між позбавленою перспектив національною освітою та більш прогресивними, але російськомовними й підконтрольними державними народними училищами.

Варто наголосити на тому, що розвиток єврейської освіти в зазначений період значною мірою завдячує й діяльності багатьох російських державних, громадських і культурних діячів. Одним із них є попечитель Київського навчального округу, відомий російський лікар М. Пирогов, який із великою повагою ставився до релігійних поглядів, переконань і почуттів єврейського народу, як того вимагала його православна християнська віра, послідовником і прихильником якої він був усе своє життя не на словах, а на ділі [1, с. 16]. Аналіз творчого спадку М. Пирогова дає підстави стверджувати, що він добре знав і поважав погляди євреїв на освіту і підходив до керівництва цим процесом, усвідомлюючи всю «важливість і відповідальність посади попечителя, яку обіймав у губерніях із величезним єврейським населенням» [1, с. 12]. Передовсім варто наголосити на тому, що М. Пирогов вважав «українською постановку єврейської освітньої справи», намагаючись усіма силами спрямувати її на більш правильний шлях [1, с. 12]. Відомо, наприклад, що він заперечував будь-яке насильство у справі освіти євреїв, оскільки був переконаним у тому, що примусові освітні заходи не відповідають внутрішнім переконанням народу, який не навчився розділяти домашнє життя та школу [1, с. 8]. «Учіння й віра, – писав М. Пирогов, – у нашого єврея одне й те ж саме» [9, с. 728]. Замість обов'язкового навчання й примусового насадження державних єврейських училищ, М. Пирогов пропонував «сприяти всіма засобами поширенню й покращенню приватних єврейських училищ, талмуд-тор, які досі перебувають у дуже жалюгідному первісному вигляді» [9, с. 728]. Він вважав негуманним і нерациональним анахронізмом не лише територіальні єврейські гетто, але й будь-які національні освітні обмеження. Зокрема, в одному зі своїх листів він наголошував, що «виняткові й обмежувальні заходи для євреїв у сфері діяльності навчального відомства не знаходять рішуче ніякого виправдання» [9, с. 20]. Завдяки М. Пирогову було

скасовано принизливе для євреїв правило, відповідно до якого наглядачами єврейських закладів могли бути лише християни. Як попечитель Київського навчального округу, він уперше призначив на цю посаду викладача Житомирського рабинського училища єврея У. Розенцвейга. Крім того, М. Пирогов із притаманною йому правдивістю й неупередженістю «не соромився навіть, попри невдоволення багатьох, ставити в приклад християнським училищам те хороше, що він знаходив у єврейських школах» [1, с. 10-11].

Цікаво відзначити також той факт, що діяльність М. Пирогова мала значний вплив на формування мовного середовища єврейського народу. Зокрема, він відверто критично ставився до схваленого Міністерством освіти мовного компонента єврейського шкільництва. «Ненормальний стан єврейської освіти, – писав він, – у нас веде до того, що єврей, який формується, може швидше стати німецьким, ніж російським євреєм» [1, с. 20]. Відтак, саме М. Пирогову належить концепція формування «кола освічених російських євреїв» як рівноправних російських підданих [1, с. 13].

Відомо також, що до єврейської проблематики зверталось багато російських літературних класиків, а також позитивне ставлення до цього було в російській публіцистиці. Відомо, зокрема, що неодноразово на захист євреїв виступали М. Горький та В. Короленко [7]. Однак цього не можна сказати про тогочасну російську художню літературу. Перший ґрунтовний аналіз єврейських образів у російській літературі першої половини ХІХ століття зробив літературний критик Д. Заславський, який наголошував, що євреї та освічена російська спільнота початку ХІХ століття були різко протилежними світами, між якими не було нічого спільного [7]. У статті «Євреї в російській літературі» він докладно проаналізував твори О. Пушкіна («Чорна шаль»), М. Лермонтова («Сашка»), М. Гоголя («Тарас Бульба»), С. Тургенєва («Жид»),

М. Некрасова (поема «Сучасники»), Л. Толстого («Набіг»), А. Чехова («Степ»), звертаючи увагу на специфіку типового єврейського героя [7]. Очевидно, що російська літературна творчість рефлектувала різних євреїв у різних обставинах і ситуаціях. Однак усі вони, на думку Д. Заславського, як буденні, так і винятково трагічні, об'єднані спільним виразним комізмом. Російським класикам навіть жахливі сцени фізичної наруги над євреями чи їхні смерті вдавалося зобразити так, що в читача посмішка брала верх над співчуттям. Можна, наприклад, звернутися до твору І. Тургенєва «Жид», у якому солдати в ХІХ ст. вішають єврея й сміються. Читаємо, зокрема, слова головного героя: «Я тоді зрозумів, чому солдати сміялися над жидом, коли я з Сарою прибіг із табору. Він був дійсно смішним, попри весь жах його становища. Страждена туга розлуки з життям, донькою, сім'єю виражалася в нещасного жида такими дивними, потворними тілорухами, криками, стрибками, що ми всі посміхалися мимоволі, хоча й моторошно, страшно моторошно було нам» [14, с. 132]. Цей комічний образ, створений російською літературою, поволі переносився в реальне життя, зокрема в російськомовну школу, де єврейські діти не отримували необхідного для ефективного навчання й виховання психо-емоційного комфорту. Саме це в другій половині ХІХ століття стало однією з найбільш важливих причин відтоку євреїв з державних закладів до приватних єврейських, де діти юдейського віросповідання почувалися більш захищеними й упевненими в собі.

Якщо російський культурний вплив на формування освітнього середовища євреїв відбувався насамперед через законотворчу чи практичну діяльність російських чиновників та поширення створеного російською літературою художнього образу єврея, то культурний вплив українського етносу відбувався здебільшого на побутовому рівні. Сучасний дослідник О. Субтельний схильний вважати, що «стосунки між українцями та євреями не були дружніми. Протягом століть ці два народи

існували у структурно антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі» [13, с. 345]. Він наголошував, що «тісніші зв'язки з українцями, які мало що могли запропонувати євреям в освітньо-культурному плані, здавалися справою малодоцільною. Зі свого боку, українська інтелігенція засуджувала схильність євреїв, які протягом століть жили серед українців, до ототожнення із сильнішими росіянами» [13 с. 346].

Зазначимо, що відомий єврейський письменник В. Гроссман у статті «Україна без євреїв» писав, що «всі, хто народився і виріс на Україні, всмоктали у себе картини життя єврейського народу в її містах і селах... Тут жили наші діди, тут наші матері нас народжували, тут пролилося стільки єврейського поту і крові, що нікому не прийде в голову, що ця земля для них є чужою» [12, с. 147-148].

Тенденція до поєднання в освіті національно-релігійного й загальнолюдського в українській культурі знайшла блискуче формулювання в українського письменника Т. Шевченка: «Учіться, брати мої! Думайте, читайте, і чужому научайтесь, – й свого не цурайтесь...», – тенденція загальнолюдська, але особливо важлива для різних етносів, зокрема єврейського [15, с. 203-206]. Нагадаємо відомий вислів українського письменника І. Франка, який стосується освіти всіх народів, зокрема і єврейської: «Учителем школа стоїть» [16, с. 247]. Також письменник відзначав пристрасть євреїв до книги й науки, зацікавленість у навчанні дітей і участь батьків в оволодінні дитини наукою, підпорядкованість сім'ї навчанню дитини, здатність єврея дати розумну й доброзичливу пораду («Як біда, то до жида», «Мудрий, як жид» або ще вищий ступінь «Мудрий, як рабин», «На то потрібна добра копа», «На то треба мати купеле»), здатність до комбінаторно-варіативного мислення – «спекулятивного», за визначенням І. Франка, у час, коли іншого, крім філософського значення, слово «спекулятивний» ще не мало [17, с. 299].

Варто зазначити, що український учений, історик, публіцист, суспільний діяч М. Драгоманов суперечливо ставився до євреїв. О. Рибак зазначав: «Для нього єврейство взагалі здавалося темною та неосвіченою масою, з якимись дикими, смішними звичаями, яка вся тільки живе й дихає «гешефтами» і вищій ідеал якої – гроші, «гелд»..., яких вона готова домагатися всілякими обдуреннями та низькими витівками, не зупиняючись ні перед чим» [11, с. 175]. Водночас О. Рибак наголошував: «Драгоманов був високої думки про розумові здібності євреїв і визнавав їхню зверхність над українцями, над простацькістю яких також часто жартував. Його ідеалом було тому повне злиття євреїв з українцями за допомогою змішаних шлюбів – Сари з Хведором, Авраама з Фроською» [11, с. 175]. Тоді, на думку М. Драгоманова, «український народ, сприйнявши велику дозу єврейського розуму, зробиться великим історичним народом, а разом з тим євреї, як абсолютно зайвий і ще до того ж шкідливий елемент, щезнуть» [11, с. 175]. Відтак, стосунки між євреями та українцями Волині мали суперечливий характер. Їх не можна було назвати антагоністичними, «вони продовжували жити в близькому сусідстві, але в майже цілковитій ізоляції одна від одної». Проте, як зазначав О. Субтельний, «багато представників кожної з них були схильні скоріше таїти в собі старі образи, ніж плекати спільні інтереси і взаєморозуміння» [13, с. 346].

Не можна не відзначити того факту, що для єврейського шкільництва особливе місце посідала німецька культурна традиція, що передовсім стосувалася мови. Відомо, що в єврейських початкових школах першою мовою вивчення предметів тривалий час була німецька. Це пояснювалося спільністю мовних коренів єврейського та німецького етносів. Єврейський народ, розсіяний серед інших етносів, зазнавав постійного тиску інших мов. Живучи серед людей, євреї засвоювали їхні мови й збагачували свою. Ідиш та інші мови єврейської діаспори послужили своєрідним захистом

івриту – «мови релігії, поезії, мрії і надії» [3, с. 463-464]. Ця мова склалася на основі верхньонімецьких діалектів у взаємодії із семітськими (давньоєврейськими) та слов'янськими елементами й належить до західної групи німецьких мов. Тому невдовзі ідиш, або як її називали раніше «ідиш-тайч» чи «івре-тайч», стала відрізнятися від діалектів німців, котрі жили переважно в селах [3, с. 463-464].

Варто визнати ставлення до німецької мови викладача Житомирського рабинського училища Х. Слонимського: «Вся наука про єврейство створена німецькою мовою, цією мовою єврей може пізнати себе та свою релігію, тільки через німецьку культуру він може дійти до ступеня культурного єврея» [8, с. 545]. Усі єврейські праведники за походженням із Німеччини. Це підтверджують слова Г. Гейне: «Євреї – це німці, що прийшли зі Сходу. Німецька мова повинна мати належне місце в єврейських школах. Вона відкриває широке поле для освіти. Єврейському хлопчику вона доступніша, а через її посередництво легко буде вивчати інші мови, між ними і російську» [8, с. 545-546].

У кінці XVIII – на початку XIX століття мова ідиш отримала новий етап розвитку, її подальше становлення тісно пов'язане з діяльністю єврейських просвітителів І. Аксенфельда, Х. Гурвіца, М. Левіна та ін. Основоположник єврейської класичної літератури Ш. Абрамович (Мендель Мойхер-Сфорілу) очистив мову ідиш і надав їй відповідної виразності та звучності. Продовжили цю важливу справу письменники Шолом-Алейхем та І. Перец [3, с. 464], твори яких включені були до читання в єврейських початкових закладах Волині.

Порівнюючи окремі лексичні одиниці, які наводили німецькі дослідники А. Мюллер та А. Янс, а також беручи до уваги лексику, зібрану під час їхніх розмов із волинськими німцями-колоністами, зробимо висновок щодо мовних запозичень, характерних для німецької меншини. З'ясовано, наприклад, що серед мовних запозичень німців Волині

переважну більшість становлять запозичення з польської та української мов, дещо менше їх в ідиш та російській мові. Запозичення в словнику німців зберігають той самий корінь, який вони мали в рідній мові [2, с. 152]. Очевидно, що такі мовні взаємовпливи багато в чому завдячують особливостям функціонування єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII – початку XIX ст.

Варто зазначити, що на території Волині в кінці XVIII – на початку XIX ст. найменш помітними були єврейсько-чеські взаємовпливи. Це, зокрема, можна пояснити ментальними особливостями етносів: виразною екстравертованістю чеської та інтровертованістю єврейської громад, що відбилися на їх національному шкільництві. Наприклад, наслідком масових переходів чехів у православ'я стало повне зникнення на Волині національного чеського шкільництва, хоча єврейське продовжувало своє існування, попри всі проблеми [4, с. 125].

Отже, на основі аналізу проблеми розвитку єврейського шкільництва на території багатонаціональної Волинської губернії відбувався під впливом різних національностей – поляків, німців, росіян, українців. Можемо зробити висновок, що на єврейське шкільництво вплинула діяльність видатних діячів – попечителя Віленського навчального округу А. Чарторийського й візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губернії Т. Чацького, який сприяв запровадженню проекту реформування єврейської освіти. Значний вплив на покращення розвитку єврейського шкільництва на Волині мав також попечитель Київського навчального округу М. Пирогов, який наголошував на об'єктивному й гуманному підході до організації єврейського шкільництва та врахуванні його національно-культурної специфіки. Єврейська освітня проблематика була також об'єктом уваги багатьох класиків російської літератури, зокрема М. Горького, В. Короленка, І. Тургенєва, та української – М. Драгоманова, І. Франка, Т. Шевченка. Для єврейського шкільництва важливе значення

мала німецька культурна традиція, що насамперед стосувалася спільності їхніх мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ботвинник Н. Р. Взгляды Н. И. Пирогова и вопросы просвещения евреев / Н. Р. Ботвинник // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 2. – С. 3–20.
2. Вітренко В. В. Мовні запозичення німцями-колоністами на Звягельщині. / В. В. Вітренко // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : «Велика Волинь» : праці Житомирського наук.-краєзн. товариства дослідників Волині. – Т. 18. – Житомир : «Волинь», 1998. – С. 152–153.
3. Етнографія України : навч. посібник / [за ред. С. А. Макарчука]. – Львів : «Світ», 1994. – 520 с.
4. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : «Полісся», 2006. – 488 с.
5. Іващенко О. М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття) : [монографія] / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : «Волинь», 1998. – 192 с.
6. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / [відп. ред. О. Г. Михайлик]. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
7. Заславский Д. Евреи в русской литературе / Д. Заславский // Еврейская летопись. – 1923. – 17 с.
8. Песах Марек. Борьба двух воспитаний из истории просвещения евреев в России (1864–1873) / Марек Песах // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков / [ред. М. Гринберг, А. Ковельман]. – Москва-Иерусалим : Изд. Евр. университета в Москве, 1995. – С. 543–586.
9. Пирогов Н. И. Сочинения (100-летия со дня рождения памяти Н. И. Пирогова) / Н. И. Пирогов. – К. : Изд. Пироговского тов., 1910. – 758 с.

10. Рафальський О. І. Джерела з історії та культури єврейського народу Правобережної України у фондах Державного архіву Житомирської області / О. І. Рафальський // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 берез. 2009 р. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 49–52.
11. Рибак О. А. Влада – євреї-слов'яни. Міжконфесійні відносини в Росії у XIX ст. / О. А. Рибак // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 берез. 2009 р. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 168–176.
12. Рудницька Н. В. Освіта євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX століття : [монографія] / Н. В. Рудницька. – Житомир : «Хесед Шломо», 2007. – 216 с.
13. Субтельний Орест. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : «Либідь», 1993. – 720 с.
14. Тургенев І. С. Собрание сочинений. Повести и рассказы 1844 – 1853 гг. / [подг. текст и примеч. А. Н. Дубовикова]. – М. : Госуд. изд. худож. литер., 1954. – 460 с.
15. Український декламатор : збірка віршів для української молоді / [упоряд. Н. і О. Зінкевичі]. – К. : Смолоскип, 2006. – 400 с.
16. Феллер М. Єврейська освітня традиція і єврейська освіта України / М. Феллер // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К. : «Базилік», 1997. – С. 238–249.
17. Феллер М. Єврейська педагогічна традиція і сучасність / М. Феллер // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., 2-5 верес. 1996 р. – К. : «Джойнт», 1997. – С. 299–301.